

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Turizm ve Sanayisizleşme Süreci: Türkiye Örneği

Dr. Öğr. Üyesi Mortaza OJAGHLOU, İstanbul Aydın Üniversitesi, İ.İ.B.F, İstanbul, e-posta:

mortazaoghlu@aydin.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4580-6182>

Öz

Mevcut ekonomik büyüme anlayışı, büyük ölçüde (Solow, 1956) tarafından geliştirilen neoklasik büyüme modeline dayanmaktadır. Solow (1956) büyüme modelinde, üretim kapasitesinin artışı; işçi başına üretim artışına sebebiyet veren işçi başına sermaye miktarındaki artış veya sermaye birikimine bağlıdır. Teknoloji faktörü, (Romer, 1990) ve (Lucas, 1988) tarafından Solow (1956) büyüme modeline eklenerek yapısal teknolojik önemine vurgu yapılmıştır. Öyle ki bugün sanayileşme, istikrarlı bir ekonomik büyüme ve uzun vadede yoksulluk ile mücadelede en önemli faktörlerden birisi olarak tanınmaktadır. Sanayisizleşme süreci veya sanayi sektörünün zayıflamasına sebep olabilecek faktörlerden birisi de turizm sektöründe ortaya çıkabilecek olan ani ve plansız gelişmelerdir. Bu bağlamda bu çalışmanın temel amacı, 2000 yılından sonra turizm sektöründe yaşanan büyüme sebebiyle Türkiye ekonomisinin Hollanda veya Plaj Hastalığına yakalanıp yakalanmadığını incelemektir. Analizin için Non-ARDL ve Dinamik OLS ve Johansen ve Juselius yöntemleri kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre Türkiye’de turizm gelirlerindeki artış, kaynak hareketi ve harcama etkisine sebebiyet vererek Türkiye ekonomisinin Hollanda Hastalığına yakalanmasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Plaj Hastalığı, Hollanda Hastalığı, Turizm, Sanayisizleşme Süreci.

Makale Gönderme Tarihi: 26.08.2020

Makale Kabul Tarihi: 01.01.2021

Önerilen Atıf:

Ojaghlu, M. (2021). Turizm ve Sanayisizleşme Süreci: Türkiye Örneği, *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(1): 79-97.

© 2021 Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi.

**Journal of Social, Humanities and
Administrative Sciences**

2021, 4(1): 79-97. DOI:10.26677/TR1010.2021.642

ISSN: 2667-422X Dergi web sayfası: www.sobibder.org

RESEARCH PAPER

Tourism and De-industrialization: The Case of Turkey

Assistant Prof. Dr. Mortaza OJAGHLOU, İstanbul Aydın University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, İstanbul, e-mail: mortazaoghlu@aydin.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4580-6182>

Abstract

The current understanding of economic growth is largely based on the neoclassical growth model developed by (Solow, 1956) that emphasis on capital accumulation as an important factor to support economic growth. The increase in production depends on the increase in the amount of capital or capital accumulation per worker, which causes an increase in production per worker. The technology factor was added to (Solow, 1956) model by (Romer, 1990) and (Lucas, 1988) which emphasized on structural technological change. So that industrialization is one of the most important factors to reduce poverty and supporting long run growth. Therefore, industrialization plays a important role, especially for developing countries. One of the factors that can cause de-industrialization or weakening of the industrial sector is the increase in the tourism sector. The deindustrialization process in the economic literature is known as the Dutch Disease or Beach Disease (in tourism sector). The aim of this study is to investigate whether the growing tourism sector in Turkey has caused resource movement and a spending effect that have led the Turkish economy to experience the Dutch or Beach disease after 2000. For analysis several methods, such as Non- ARDL bounds tests and cointegration methods (such as Dinamik OLS ve Johansen ve Juselius) are employed. Empirical evidence demonstrates that due to the growth of the tourism sector, the Turkish economy is suffering from symptoms of Beach Disease, such as resource movement and spending effect which lead Turkish economy to de-industrialisation.

Keywords: Beach Disease, Dutch Disease, Tourism, Deindustrialization.

Received: 26.08.2020

Accepted: 01.01.2021

Suggested Citation:

Ojaghlo, M. (2021). Tourism and De-industrialization: The Case of Turkey, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 4(1): 79-97.

© 2021 Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi.

GİRİŞ

Turizme dayalı büyüme politikası diğer ikame edilebilir politikalara kıyasen yüksek ekonomik performans gösterse bile bazı önemli eleştiriler iktisatçılar tarafından öne sürülmüştür. Örneğin (Copeland, 1991) ve (Chao vd., 2006) göre Turizm ticarete konu olmayan malların tüketimini artırır ve dış ticaret hadleri iyileştirir ancak imalat sektöründe sermaye birikiminin azalmasına sebebiyet verebilir.

(Parrilla vd., 2005) göre, konu ile ilgili tüm literatürü dikkate alındığında turizmin ekonomik büyüme üzerindeki rolünü araştıran yüzlerce araştırmadan sadece birkaç sayıda araştırmacının turizme dayalı uzun dönem büyüme sonuçları ile net bir analiz ortaya koymuştur. Öte yandan, turizm sektörü yoğun teknoloji gerektiren bir sektör değildir.

Turizm sektöründeki gelir artışı ve gelişmenin sanayisizleşme ve uzun dönem refah düşüşüne sebebiyet vereceği düşüncesi ilk kez Copeland (1991) tarafından geliştirilmiştir. Copeland (1991), turizm sektöründeki gelişmenin ev sahibi olan ülkenin refahı, üretim ve üretim faktör fiyatları üzerinde bırakmış olduğu etkileri genel denge yöntemiyle araştırmıştır. (Copeland, 1991)'e göre vergilendirme ve ekonomik bozulmaların (örneğin işsizlik vs.) olmadığı durumda turizm sektörünün gelişmesi ticarete konu olmayan malların (örneğin hizmet ve inşaat sektörü gibi) fiyatını artırırsa ülke refahı artacaktır. Ancak (Chao vd., 2006) tarafından yapılan çalışmada ticarete konu olmayan malların fiyatının artması kısa ve orta dönemde sermaye birikimini olumsuz etkileyerek ülke refahının azalmasına sebebiyet vereceğini öne sürmüşlerdir. Öte yandan, (Copeland, 1991) araştırmasında turizm sektöründe gelişme, harcama ve üretim faktörü hareketi etkileri kanalı vasıtasıyla turizme ev sahipliği yapan ülkeyi sanayisizleşmeye veya *Hollanda Hastalığı'na* sürükleyebileceğini belirtmiştir. (Holzner, 2011) bu tür Hollanda Hastalığını Plaj Hastalığı diye adlandırmıştır.

Hollanda hastalığı veya başka bir ifadeyle doğal kaynakların ihracatından elde edilen gelirlerin ekonomi üzerindeki negatif etkisine ilişkin ilk çalışma, (Meade ve Russell, 1957) tarafından Avustralya ekonomisi için araştırmaya konu olmuştur. Bu çalışmaya göre, uluslararası yüksek hammadde talebi, ilk aşamada Avustralya'nın ödemeler dengesi üzerinde olumlu tesir bıraksa da uzun vadede olumsuz etkiye dönüşmüştür. Ancak teorik açıdan Hollanda Hastalığı hakkındaki ilk teorik çalışma (Corden ve Neary, 1982) ve (Corden, 1984) tarafından yapılmıştır. Söz konusu araştırmacıların ele almış oldukları çalışma, "Hollanda Hastalığının Temel veya Çekirdek Modeli" olarak adlandırılan bir teori öne sürmüşlerdir. Öte yandan Hollanda Hastalığı terimi ilk kez Kasım 1977'de *The Economist* dergisi tarafından 1959'da Hollanda'da doğal gazın keşfi ve ihracatının Hollanda ekonomisi üzerinde etkisini ele alarak kullanılmıştır.

Hollanda Hastalığının çekirdek modeline göre küçük ve açık bir ekonominin üç ana sektörü kapsadığı varsayılmaktadır: İlk sektör, ticarete konu olan ve aşırı uluslararası talepten dolayı ülkeye yüksek miktarda döviz girişini sağlayan "Booming" veya "hızlı gelişen" sektör olarak adlandırılan sektördür (Örneğin Fars Körfezi ülkelerindeki petrolün rolü). Bir diğer sektör, imalat ve sanayi sektörü gibi endüstriyel ve geleneksel ticarete konu olan sektörler atıfta bulunan ve "Geciken"¹ olarak adlandırılan sektördür. Üçüncü sektör ise ticareti konu olmayan; inşaat, devlet ve kamu hizmetleri sektörleri gibi ihracat veya ticarete konu olmayan sektörü ifade etmektedir.

Pozitif gelir esnekliği altında, olası bir şok (yeni gaz kaynaklarının keşfi veya turizm sektörünün hızlı gelişmesi gibi), hızlı gelişen sektör ve gecikmiş sektörlerin nispi fiyatını artıracaktır ve ayrıca ticarete konu olmayan sektörün sermayesinde talebi yükseltecektir (Harcama Etkisi). Ayrıca, gelişen sektörün büyümesinden dolayı bu sektör yeni işçiler istihdam edecek ve ticarete konu

---

¹Lagged Sector

olmayan sektörlerde faaliyet gösteren firmalar yeni işgücü istihdam etmek (çekmek) için yüksek ücret oranını sunacaklardır. Ticarete konu olmayan sektörlerde yüksek ücret, işgücünün ticarete konu olan sektörden ticarete konu olmayan sektörlerle geçiş yapacaktır (kaynak Hareketi Etkisi). Harcama ve kaynakların hareketinin bir sonucu olarak ticarete konu olan sanayi sektörlerin üretimini ve üzerinde yatırım miktarını azaltacak ve böylece sanayisizleşme süreci başlanmış olacaktır.

(Tangierd, 2014)'e göre kaynak hareketi ile harcama etkisini birlikte ekonomi üzerinde dört önemli tesiri olacaktır: İmalat veya sanayi sektöründe üretim ve istihdam hacmi azalacaktır. Kaynak ve harcama hareketleri ters yönde çalıştığı için *hızlı gelişen* sektörde istihdam ve üretim üzerindeki etki belirsizdir. Üçüncü etki ise eğer ülkenin hızlı gelişen sektöründe işgücü hareketliliği kısıtlı ise, harcama etkisinin daha baskın olması öngörülmektedir. Dördüncüsü ise işgücü bütün sektörler itibariyle serbest veya mobil ise genel ücret seviyesi artacaktır. Hizmetlerin nispi fiyatlarının artması reel döviz kurunu yükseltecektir. Kaynak hareketi ve harcama etkilerinin birleşimi Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Kaynak Hareketi ve Harcama Etkileri Birleşimi

	ÇIKTI	İSTİHDAM	ÜCRET	FİYAT
KAYNAK HAREKETİ ETKİSİ				
Petrol Sektörü (Hızlı Gelişen Sektör)	+	+	+	Veri
Sanayi Sektörü	-	-	+	Veri
Hizmetler Sektörü	-	-	+	+
HARCAMA ETKİSİ				
Petrol Sektörü (Hızlı Gelişen Sektör)	-	-	+	Veri
Sanayi Sektörü	-	-	+	Veri
Hizmetler Sektörü	+	+	+	+
BİRLEŞİM ETKİ				
Petrol Sektörü (Hızlı Gelişen Sektör)	Belirsiz	Belirsiz	+	Veri
Sanayi Sektörü	-	-	+	Veri
Hizmetler Sektörü	Belirsiz	Belirsiz	+	+

Kaynak: Oomes ve Kalcheva, 2007:7

Hollanda Hastalığının Gelişimi ve Görüldüğü Türler

Hollanda hastalığı genellikle doğal kaynakları keşif ve ihracı ile ilişkilidir. Ancak ülke içine döviz girişine sebebiyet veren herhangi bir faktör de sanayisizleşme ve Hollanda Hastalığına sebebiyet verebilmektedir. (Ojaghlu, 2019a) göre bu faktörleri altı grupta özetlememiz mümkündür: birinci doğal kaynaklardır. Hollanda Hastalığının çıkış noktası Hollanda'da yeni doğal gaz

kaynaklarının bulunmasıdır. Hollanda Hastalığının teorik esası (Corden ve Neary, 1982) tarafından geliştirildikten sonra diğer etkenler etkisiyle de oluşan Hollanda Hastalığı türleri birçok araştırmacının ilgisini çekmiştir. (Buiter ve Purvis, 1980) araştırmasında sonra birçok çalışma Hollanda Hastalığını petrol sektörü üzerinden ele almışlardır. Bu yüzden, özellikle Fars Körfezi ve OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) üye ülkeleri için çok sayıda çalışma kayıt edilmiştir. Diğer ülkeler ise örneğin Rusya ekonomisi için (Beck vd., 2007), Kazakistan için (Egert ve Leonard, 2008), Suudi Arabistan için (Looney, 1990), İran ekonomisi için (Esfahani ve Pesaran, 2009), Avustralya doğal kaynakları için (Downes vd., 2014), Kanada için (Papyrakis ve Raveh, 2014), Moğolistan madencilik sektörü için (Ge vd., 2016), İzlanda ekonomisi için (Gylfason ve Zoega, 2014), ASEAN ülkeleri için (Mustapha ve Masih, 2017) tarafından yapılan çalışmalarda doğal kaynaklar ihracatından kaynaklanan Hollanda Hastalığı olarak araştırmaya konu olmuştur. İkinci faktör ise havaleler ve para transferidir. Bu konu daha çok gelişmekte olan piyasalardaki ülke dışında çalışan sayıları veya para transferleri (döviz girişi) fazla olan ülkelerde araştırmalara konu olmuştur. Para havalesi ile ülkeye döviz girişi, doğal kaynaklar ile döviz girişi gibi ülke ekonomisi üzerinde kaynaklar hareketi ve harcama etkisi tesiri bırakarak *Hollanda Hastalığı*'na neden olabileceği yönünde araştırmalar mevcuttur. Örnek olarak Pakistan ekonomisi için (Mughal ve Makhlof, 2011), Asya'da gelişmekte olan ülkeleri için (Hien vd., 2019) ve en yüksek 20 havale alıcı ülkesi için (Jr, 2011), Mısır, Ürdün ve Suriye için (Saab ve Ayoub, 2010) çalışmalarını söylemek mümkündür. Üçüncü faktör, bu araştırmanın odak noktası olan, (Copeland, 1991) tarafından geliştirilen turizmdir. Dördüncü faktör ise dış yardımlardır. Yabancı ülkelere giriş yapan döviz yardımları doğal kaynaklar satışından elde edilen gelirler gibi ekonomi üzerinde etki bırakmaktadır. Yabancı ülkelere yapılan yardımları Hollanda Hastalığı ve sanayisizlemeye sebebiyet vereceği düşünce van Wijnbergen (1986) ve Edwards ve Wijnbergen (1989) tarafından araştırmaya konu olmuştur. Beşinci faktör ise tarım sektörüdür. Tarım ürünleri ihracatındaki aşırı artış, reel döviz kurunu değerlenmesine neden olacaktır. Reel döviz kurunun değerlenmesi ülkenin uluslararası rekabet gücünü düşürerek ülkeyi sanayisizlemeye götürebilir. (Kamas, 1986) tarafından Kolombiya'da kahve ihracatının etkisi, (Puyana ve Costantino, 2013) Arjantin'de soya sektörü üzerine çalışması ve Columbia'da 1910 ile 1950 yılları arasında muz ihracatı üzerine (Roca, 1998) çalışması bu konuda yapılan araştırmaların dikkate değer araştırma örnekleridir. Altıncı faktör ise direkt yabancı yatırım faktörüdür (Botta vd., 2016). Bu faktör üzerinden yapılan çalışmalar örneğidir. Bu çalışmaya göre Kolombiya ekonomisi enerji ve maden sektöründe meydana gelen gelişmelere göre yüksek miktarda doğrudan yabancı yatırımları cezbetmeyi başarmıştır. Bu yatırımlar ilk aşamada Kolombiya ödemeler dengesinin fazla vermesine sebebiyet vererek ulusal paranın nominal (ve reel) değerini arttırmıştır. Böylece Kolombiya ekonomisi önemli ölçüde rekabet ve ihracat gücünü yitirerek yüksek miktarda dış ticaret açığı vermiş ve bu durum da sanayi sektörünü negatif etkilemiştir. Öte yandan nominal döviz kurunun değer kazanmasından dolayı kısa vadeli portföy yatırımları artmış, dış borcu yükselmiş ve sanayisizleşme süreci daha da derinleşmiştir.

Ancak yukarıdaki altı faktöre ilave olarak göç faktörünü yedinci faktör olarak ilave edilebilir. Bu faktör üzerinde yapılmış olan örneklerden ise (Beine vd., 2015) çalışmasıdır. (Beine vd., 2015) çalışmasında göç faktörünün Kanada ekonomisi üzerinde Hollanda Hastalığı etkisi yaratığının öne sürmüştür. Bu çalışmada göçten dolayı ticarete konu olmayan mallar üzerinde yüksek talep oluşarak ticarete konu olan mallar üretiminde daralmaya sebebiyet vermiştir. Bir diğer çalışma ise Filipin ekonomisi üzerinde yapılmıştır ancak bu çalışmada yurtdışına göç eden Filipinlilerin Filipin'e para transferi üzerine değinilmiştir ve Kanada da yapılan çalışma ile farklıdır. Söz konusu çalışmada, (Ofreneo, 2018) göre yılda 30 milyar doları aşan 11 milyon civarında yurtdışında Filipinli işçinin döviz transferi, Filipin sanayi ve tarım sektörü üzerinde negatif etki bırakarak Hollanda Hastalığına neden olmuştur. (Ofreneo, 2018) işçilerin para transferini göç faktörü olarak adlandırarak Filipin ekonomisinin "petrol kuyusu" diye tanımlamıştır.

Turizm Sektörü ve Hollanda Hastalığı

Turizm sektörü, ülkelerin önemli oranda döviz geliri sağlayan ve cari açığın azaltılmasında önemli bir faktördür. Öte yandan emek-yoğun bir sektör olmasından dolayı istihdam oranını artırma yönünde önemli katkısı vardır ve ülkeler için özellikle gelişmekte olan ülkelerde turizm sektörü ekonomik büyüme için lokomotif bir sektör sayılmaktadır (Sinclair, 1998).

Turizm odaklı büyüme politikası üzerinde yapılan bazı çalışmalara göre, ülkelerin kısa dönemde turizme dayalı büyüme politikası izlemesi diğer ikame edilebilir politikalara kıyasla özellikle kısa dönemde daha yüksek ekonomik performans göstermiştir ancak bu politikalara bazı araştırmacılar önemli eleştirilerde bulunmuştur. Örneğin (Copeland, 1991) ve (Chao vd., 2006) araştırmalarında turizm sektöründeki gelişme ticaret hadlerini iyileştirmesi ve ticarete konu olmayan malların (Hizmet sektörü ve inşaat gibi) tüketimini artırmasına rağmen sanayi ve imalat sektöründe üretim ve sermaye birikiminin azalmasına sebebiyet vereceğini öne sürmekteler. Ayrıca, turizm sektörü yoğun teknoloji gerektiren veya teknolojik gelişmeyi sağlayan bir sektör değildir. (Solow, 1956), (Lucas, 1988), (Romer, 1990) ve (Sachs ve Warner, 1995), uzun dönemde sürdürülebilir ve istikrarlı büyüme ve kalkınmanın en önemli faktörlerinden birinin teknoloji olduğuna vurgu yapmışlardır. Bu yüzden, turizm eksenli ekonomik politika yürüten ülkeler senayisizleşme veya plaj Hastalığına (Hollanda Hastalığı) yakalanma potansiyelini yüksek derecede taşımaktadırlar. Turizm odaklı büyüme politikasını benimseyen ülkeler ve savunucularına (Inchausti-Sintes, 2015:12) tarafından dört eleştiri yöneltilmiştir;

1. Turizm gibi yoğun teknoloji gerektirmeyen bir sektör, uzun dönemde ekonomik büyümeyi garanti edebilecek mi?
2. Turizm sektörünün kapasitesi döviz girişini sermaye birikimine dönüştürebilecek mi veya dönüşmesini garanti edebilecek mi?
3. Turizm sektöründeki uluslararası rekabet sektörün verimliliğini arttırabilecek mi?
4. Turizm sektörünün ölçüğe göre getirisi artan mı?

Yukarıdaki eleştirilere ek olarak şu sorunun üzerinde de durulması gerekmektedir.

Turizm sektöründe meydana gelen sermaye sızıntısı ve diğer sektörlerle olan bağlantı gücü konusudur. İyi performans gösterip ancak diğer sektörler ile bağlantı sorunu olan ve etkileşim içerisinde olmayan veya kısıtlı bağlantısı olan bir turizm sektörü diğer sektörler üzerinde talep yaratamayacaktır ve hatta kendi taleplerini ithalat yolu ile çözerek elde ettiği sermayenin büyük bir kısmını ülke dışına sızmasına neden olacaktır. Bir diğer ifade ile turizm geliri ve döviz girişi sızıntıdan dolayı arzu edilen sermaye birikimi ve uzun dönem ekonomik yarara dönüşmeyecektir (Ojaghlo, 2019b). Gelişmekte olan ülkelerin çoğunun turizm sektöründen elde ettiği gelirlerden meydana gelen sızıntı oranı %40 ile %50 iken ithalata bağlı olarak gelişmekte olan ülkelerde bu oran ise %70 ile %90 arasında yer almaktadır. Gelişmiş ülkeler için durum farklıdır. Gelişmiş ülkelerde bu oran ise %10-20 arasında olduğu tahmin edilmiştir. Genel olarak, turizm gelirlerinin yaklaşık %55'i ev sahibi ülkenin dışında kalmaktadır ancak bu oran Gambiya ve Karayipler gibi bölgelerde gelirlerin %75'e kadar ülke dışına çıkmaktadır. Sızıntı oranı Hindistan gibi ekonomilerde ise %25'e kadar düşmektedir. Sızıntı nedenleri arasında ise, ithal, vasıflı yabancı işgücü ve lüks ürünlerin ithal kullanımı ile yabancı sermaye sahiplerinin elde ettikleri gelirlerinin yurt dışına sızması önemli bir yere haizdir (Mitchell ve Ashley, 2010) ve (World Tourism Organization, 1995).

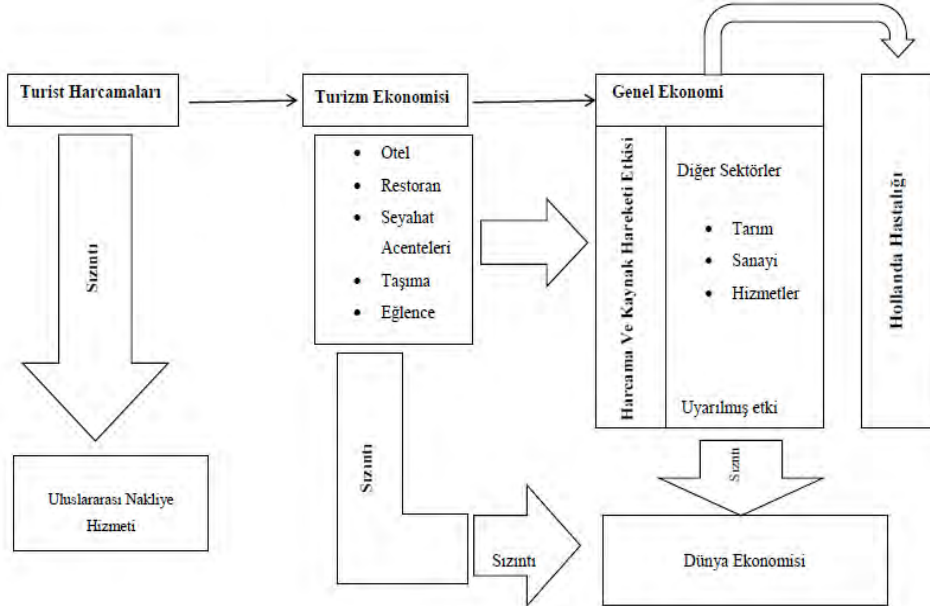
Turizm Gelirlerinde Sızıntı ve Hollanda Hastalığı

Uluslararası turizm işletme faaliyetlerinin diğer sektörlerle öncül (prior) ve sonracıl (posterior) olmak üzere ne ölçüde bağlantılı olduğu, turizm sektörünün performansı ve kârlılık düzeyi,

çarpan ve yayılma etkilerinin kapsamı ve katma değerin korunması sızıntı etkisini belirlemektedir (Benavides, 1994). Turizm sektöründe meydana gelen harcamalar çeşitli mallar ve hizmetler üzerinde belirli bir sınır ve kural olmadan dağılmaktadır. Bu da harcamaların takibini oldukça zorlaştırmaktadır (Mitchell ve Ashley, 2010).

Turizmden elde edilen gelirlerin sızıntısının yüksek olması Hollanda Hastalığı harcama ve kaynak hareketi etkisini artıracaktır. Bu etkiler sonucunda sanayi ve hatta tarım gibi geleneksel sektörü kaynaklar ve sermayesini hizmetler sektörüne yönlendirecektir. Bu etkileşim sonucunda imalat, sanayi ve tarım sektörü üretimi daralacaktır. Sızıntılar, bu kaynakların belirli bir kısmının atıl bırakarak belli bir süre sonra imalat sektöründen hizmetler sektörüne kayan üretim faktörlerinin yarattıkları gelirin de bir kısmı ülke dışına sızacaktır (Ojaghlu, 2019b). Şekil 1, bu süreci göstermektedir:

Şekil 1: Turizm Sektöründe Sızıntı ve Hollanda Hastalığı

Kaynak: Ojaghlu, 2019b: 38

Şekil 1 göre, turizmden elde edilen gelirlerin sızıntısının yüksek olması Hollanda Hastalığı harcama ve kaynak hareketi etkisini artıracaktır. Bu etkiler sonucunda imalat, sanayi ve tarım sektörü üretimi daralacaktır ve sızıntılar, bu kaynakların belirli bir kısmının atıl bırakarak belli bir süre sonra imalat sektöründen hizmetler sektörüne kayan üretim faktörlerinin yarattıkları gelirin de bir kısmı ülke dışına sızacaktır (Mitchell ve Ashley, 2010), (Lejarraga ve Walkenhorst, 2010) ve (Ojaghlu, 2019b).

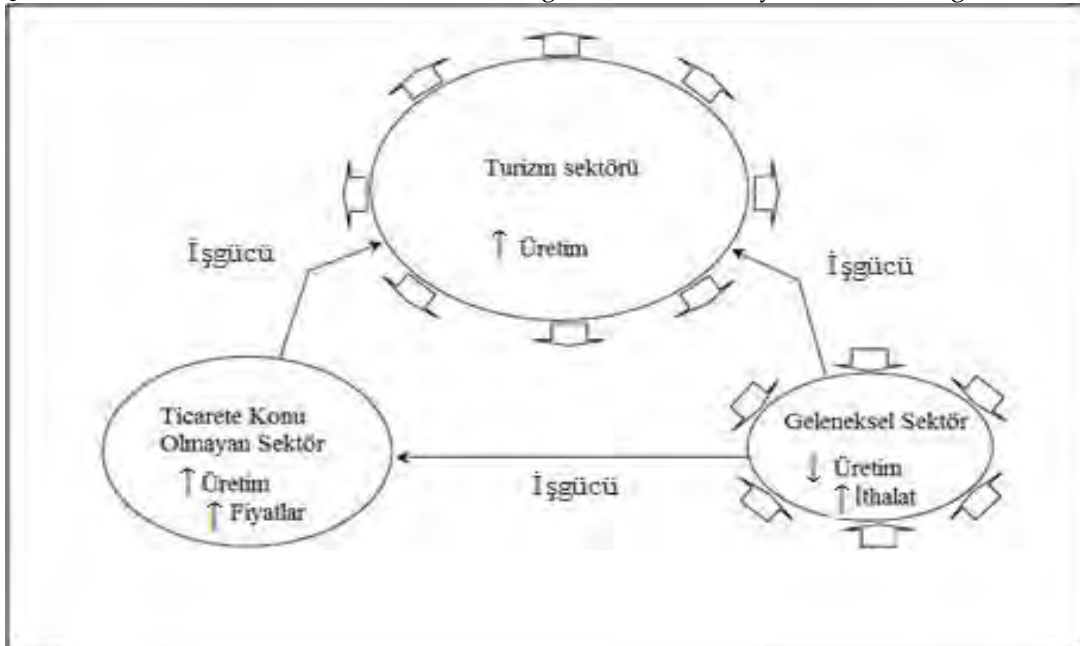
Turizm sektörü kaynaklı Hollanda veya Plaj Hastalığı ekonomiyi çeşitli kanallardan etkilemektedir. Aşağıda turizmin ekonomi üzerindeki etkileri Hollanda Hastalığı çerçevesinde özet olarak verilmiştir (Capó Parrilla vd., 2005):

- Turizm sektörü büyümesi üretim hacmini artırarak kişi başına düşen geliri artıracaktır.

- Turizm sektörü büyümesi nispi fiyatların artması ve dolayısıyla kaynakların yeniden dağılımı ve sanayi ve tarım sektörü üretimi düşürerek ithalatın artışına sebep olacaktır.
- Turizm sektörü büyümesi reel ücretler seviyesini artırarak ulusal talep yükseltip ve dolayısıyla ticarete konu olmayan sektördeki harcamaları artıracaktır. Bu sektörde harcamalarının artışı ticarete konu olmayan sektördeki nispi fiyatları artıracak ve sonuç olarak ticarete konu olmayan sektördeki üretim seviyesi yükselecektir.
- Turizm sektörü büyümesi nispi fiyatları artırarak kaynakların ticarete konu olmayan sektördeki yeniden dağılımına sebebiyet verecektir. Bu nedenler ticarete konu olmayan ve ticarete konu olan malların fiyatını artırarak reel döviz kuru değerini artıracaktır ve dolayısıyla ülkenin uluslararası rekabet gücünü düşürerek net ihracat hacmini düşürecektir.

(Capó Parrilla vd., 2005) göre, Turizm sektörünün gelişmesi ile paralel ekonominin üretim hacmi doğal olarak yükselecektir. Üretim düzeyini artırmak için işveren daha fazla talep ederek yüksek ücret teklif etmek zorunda kalacaktır. Tam istihdam koşulu varsayımı altında turizm sektörü ilave emek talebini, diğer imalat, sanayi, tarım ve geleneksel üretim yapan sektörlerden yani ticarete konu olan sektöründen temin etmek zorunda kalacaktır. Üretim faktörlerinin turizm sektörüne yönelmesiyle birlikte diğer sektörlerde üretim miktarı düşecektir. Turizm sektörü dışındaki sektörlerde üretimin miktarının azalması diğer ekonomik faktörlerin de zamanla turizm sektörüne yönelmesine sebebiyet vererek turizm sektöründe ilgi ve yatırım hacmi giderek artacaktır. Turizm sektöründe yatırım için gerekli sermaye tekraren ticarete konu olan mallar sektöründen temin edilecektir ve ticarete konu olmayan sektörde (özellikle hizmet sektörü) üretilen mal veya hizmetlerin fiyatları artıracaktır. Hizmet sektörü doğrudan turizm sektörü ile ilişkili olduğundan dolayı sektörel bazda büyüyecektir. Hizmet veya turizm sektörü büyümek için ihtiyacı olan kaynağı (işgücü ve sermaye) sanayi, tarım ve geleneksel sektörde aldığı için turizm sektörü büyüdükçe sanayi, tarım ve geleneksel sektör daralacaktır ve hatta söz konusu sektörler turizm bölgelerinde yok olmasına bile sebebiyet verebilir. Turizm sektöründeki Hollanda Hastalığının harcama ve kaynak hareketliliği Şekil 2’de gösterilmektedir.

Şekil 2. Turizm Sektöründe Hollanda Hastalığı, Harcama ve Kaynak Hareketliliği

Kaynak: Capó Parrilla vd., 2005: 5.

Toparlamak gerekirse turizm sektöründeki meydana gelen büyüme iki tur sıkıntıya yol açabilir. Birincisi, diğer sektörlerden sermaye ve işgücü çekerek o sektörlerin zayıflamalarına sebebiyet verecektir. İkincisi, çekilen sermaye artı elde edilen kazancının önemli oranını sızıntı nedeniyle kayıp etme olasılığı mevcuttur.

YÖNTEM

Turizm geliri kategorik olarak ticaret ve ihracat başlığı altında yer almaktadır. Turizm odaklı ya da turizme dayalı büyüme hipotezi doğrudan ihracata yönelik ya da ihracata dayalı büyüme hipotezinden türetilmiştir. Her ikisi de işgücü ve sermaye gibi üretim faktörleri ile ihracatı arttırarak büyümeyi desteklemektedir (Brida ve Pulina, 2010). Burada döviz gelirini arttırmak için hangi malın ihraç edileceğine karar vermek oldukça önemlidir. Gelişmiş ülkelerde sanayi ve katma değeri yüksek malların ihraç edilmesi sermaye birikiminin artmasına ve teknolojinin gelişmesine neden olmaktadır. Katma değeri yüksek olan malları ihraç etmek ile katma değeri düşük, sermaye sızıntısı yüksek olan, teknoloji gerektirmeyen malları (turizm gibi) ihraç etmek arasında çok büyük bir fark vardır. Özellikle iç piyasaya etkisi açısından sanayi sektörü mal ihracıyla sektörü daha da verimli kılmakta ve uzun vadede istihdam yaratmayı ve geliştirmeyi garanti etmektedir. Ancak turizm sektörü özellikle de sanayi ve teknolojiyi pasif hâle getirerek uzun dönemde büyümede ve istihdamda ciddi sıkıntılar yaratmaktadır. Ayrıca bu durum kronik hâle geldiğinde bu tür ülkelerin Hollanda Hastalığına yakalanması söz konusudur.

Turizmin, Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisini incelemek için Cobb-Douglas üretim modeli, (Solow, 1956)'a benzeyen neoklasik bir büyüme modeli, (Barro ve Sala-i-Martin, 1990) ve (Barro, 1991) büyüme modelleri ile (Holzner, 2011) dikkate alınarak bu çalışmanın temel denklemi oluşturulmuştur:

$$g = f(y_0, k, h, x) \quad (1)$$

(1) numaralı denklemde, g , çalışan başına düşen üretim artışını; y_0 , çalışan başına düşen başlangıç üretim miktarını; k , çalışan başına düşen fiziksel sermaye miktarını ve h , çalışan başına düşen beşerî sermaye miktarını temsil etmektedir.

Bu çalışmanın amacı doğrultusunda X vektörü, turizm sektörünü de içeren tüm olası kontrol değişkenleri temsil etmektedir. (Holzner, 2011) turizmi; doğal olanaklar, iklim ve manzara, kültürel miras, yerel nüfusun misafirperverliği gibi sermayeleri temsil eden bir değişken olarak tanımlamaktadır. Bu tür faktörler beşerî sermaye başlığı altında da yer alabilmektedir. Mevcut çalışmada, (Ghalia ve Fidrmuc, 2018) ve (Mankiw vd., 1992) gibi bazı çalışmalar takiben söz konusu faktörler beşerî sermaye olarak baz alınmıştır. (Sachs ve Warner, 1995) ise bu tür değişkenlere işgücü ve sermayenin üretkenliğini artıran bazı büyüme faktörlerini de eklemiştir. Söz konusu çalışmaları esas alarak aşağıdaki fonksiyon oluşturulmuştur.

$$g = f(\text{GSYİH}, \text{TURİZM}, \text{BEŞERİ SERMAYE}, \text{FİZİKİ SERMAYE}, \text{TİCARET})$$

ilgili denklem için test edilebilir versiyon ise:

(1) Denklem (klasik büyüme modeli) test edilebilir versiyon ise

$$g_{it} = \beta_0 + \beta_1 \text{Tur}_{it} + \beta_2 h_{it} + \beta_3 \text{inv}_{it} + \beta_4 y_{it} + \varepsilon_{it}$$

(2)

(2) nolu denklemde g_{it} : büyüme, TUR_{it} : Turizm gelirleri, h_{it} : Beşerî sermaye, INV_{it} : Fiziki sermaye (sabit sermaye), y_{it} : geliri göstermektedir. Bu veriler yerine kullanılan proksi veriler ise (Holzner,

2011), (Ghalia ve Fidrmuc, 2018) ve (Ojaghlou, 2019a) çalışmalarını göz önüne bulundurarak seçilmiştir. Bu veriler Tablo 3'te yer almaktadır.

Ayrıca (Ojaghlou, 2019a) çalışmasında reel döviz kuru ve sanayi üretim ile turizm gelirleri ve arasında uzun dönem ikili ilişkiyi test ederek reel döviz kuru üzerinde *kaynak hareketi* ve *harcama etkisi* ve sanayisizleşme sürecini test etmiştir. Bu ilişkiler denklem (3) ve (4) de gösterilmiştir:

$$rer_{it} = f(tur_{it}) \quad (3)$$

$$sanayi_{it} = f(tur_{it}) \quad (4)$$

Bilindiği üzere veri analizlerinde durağanlık konusu oldukça önemlidir. Kullanılacak modellerdeki serilerin durağan olması gerekmektedir. Çalışmada kullanılan veriler Tablo 2'de ayrıntılı bir şekilde özetlenmiştir.

Tablo 2. Verilerin Tanımı

DEĞİŞKEN	DEĞİŞKENİN TANIMI	DEĞİŞKENİN KISALTMASI	KAYNAK
TURİZM	Turizm Gelirinin GSMH'deki Yüzdesi	TUR	TÜRSAB
BÜYÜME	Yıllık GSYİH'deki Büyüme (%)	G	Dünya Bankası
GELİR	Satın Alma Gücü Paritesine Göre Kişi Başına Düşen Gelir (TL)	Y	Dünya Bankası
BEŞERİ SERMAYE 1	İkincil Okula Kayıt Oranı	İOKUL	Dünya Bankası
BEŞERİ SERMAYE 2	Yaşam Beklentisi	LE	Dünya Bankası
FİZİKSEL SERMAYE	Gayri Safi Sabit Sermayenin GSYİH'deki Oranı	İN	Dünya Bankası
REEL DÖVİZ KURU	Reel Döviz Kuru (Sanayi Tüketici Fiyat Endeksine Dayalı)	RER	Federal Rezerv Bankası (St. Louis)
SANAYİ	Sanayi Üretimi Katma Değerinin GSYİH'deki Yüzdesi	SANAYİ	Dünya Bankası

(Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur)

Çalışmada kullanılan verilerin tanım, kısaltma harfleri ve alındığı kaynaklar tabloda sunulmuştur.

BULGULAR

Durağan olmayan zaman serisi analize dâhil edilmesi durumunda sahte regresyon sorunuyla karşılaştığımız için elde edilen sonuçlar gerçek sonuçları yansıtmayacaktır. Değişkenler I(0) ve I(1) seviyelerinde durağandır. Durağanlık düzeyini dikkate alarak uygun analiz metodu ele alınmıştır.

Denklemin test edilebilir Asimetrik ARDL modeli kullanarak turizm gelirlerinin asimetrik etkisi test edilecektir. Asimetrik ARDL veya NARDL modeli (Greenwood-Nimmo vd., 2010) ve (Shin, Yu, ve Greenwood-Nimmo 2011) tarafından geliştirilen ve simetrik uzun ve kısa dönemli

doğrusal olmayan ilişkiyi ve asimetrik hata düzeltmeyi birleştiren NARDL modeli ile yapılandırılmış kısmi toplam ayrışma aşağıdaki gibi sunulmaktadır:

$$y_t = \beta^+ x_t^+ + \beta^- x_t^- + u_t$$

x_t : $k \times 1$ temsil eden vektör ve $x_t = x_0 + x_t^+ + x_t^-$

x_t^+ ve x_t^- terimler x deki pozitif terimler x deki pozitif ve negatif serilere ayrılmış değişkenlerdir;

$$x_t^+ = \sum_{j=1}^t \Delta x_j^+ = \sum_{j=1}^t \max(\Delta x_j, 0), x_t^- = \sum_{j=1}^t \Delta x_j^- = \sum_{j=1}^t \min(\Delta x_j, 0)$$

hata düzeltme terimi ise:

$$\Delta y_t = \rho y_{t-1} + \theta^+ x_{t-1}^+ + \theta^- x_{t-1}^- + \sum_{j=1}^{p-1} \gamma_j \Delta y_{t-j} + \sum_{j=0}^q (\pi_j^+ \Delta x_{t-j}^+ + \pi_j^- \Delta x_{t-j}^-) + \varepsilon_t$$

Ve Sıfır hipotez: $\rho = \theta_{\text{pos}} = \theta_{\text{neg}} = 0$

Sistemin uzun dönem asimetrik ve kümülatif dinamik çarpanlarına bağlı steady state ise

$$m_h^+ = \sum_{j=0}^h \frac{\partial y_{t+j}}{\partial x_t^+}$$

$$m_h^- = \sum_{j=0}^h \frac{\partial y_{t+j}}{\partial x_t^-} \quad h=0, 1, 2, \dots$$

Model K da ilgili NARDL modeli ise

Bizim çalışmamızla ilgili olarak Asimetrik ARDL (NLARDL) aşağıdaki gibi yazılmaktadır:

$$g_{it} = \alpha_0 + \sum_{q=1}^{p1} \alpha_{1q} \Delta g_{Si,t-q} + \sum_{q=0}^{p2} \alpha_{2q} \Delta tur_{i,t-q}^{pos} + \sum_{q=0}^{p3} \alpha_{3q} \Delta tur_{i,t-q}^{neg} + \sum_{q=0}^{p4} \alpha_{4q} \Delta y_{i,t-q} + \sum_{q=0}^{p5} \alpha_{5q} \Delta INV_{i,t-q} +$$

$$\sum_{q=0}^{p5} \alpha_{6q} \Delta h_{i,t-q} + \beta_1 g_{Si,t-1} + \beta_2 y_{i,t-1} + \beta_3 INV_{i,t-1} + \beta_4 h_{i,t-1} + \beta_5 tur_{i,t-1}^{pos} + \beta_6 tur_{i,t-1}^{neg} + \varepsilon_t$$

Söz konusu denklemin tahmin sonuçları Tablo 3' de özetlenmiştir. Ancak NARDL tahmini öncesi kullanılan değişkenlerin I(2)'de durağan olmadıklarından güvenilir olması gerekir. Birim kök test sonuçlarını Tablo 3'te yerleştirilmiştir.

Tablo 3'te Görüldüğü üzere bütün veriler seviyesinde I(0) ve birinci farkında I(1) durağan olarak NARDL yöntemi için uygundur. NARDL modeli farkı değişkenleri kullanarak üç model üzerinden test edilmiştir. Modellerin tahmin sonuçları Tablo 4'da özetlenmiştir.

Tablo 3. Birim Kök Test Sonucu²

Değişken	ADF ³		PP ⁴	
	sabitli	Sabitli ve trendli	Sabitli	Sabitli ve trendli
Y	0.82 (1)	-2.24(1)	0.82(0)	-2.58(0)
Δy	-3.76(0)***	-3.73(0)**	-3.77(2)***	-3.73(2)**
G	-3.75(0)***	-3.87(0)**	-3.74(1)**	-3.87(1)**
INV	-2.27(1)	-4.84(2)***	-3.07(1)**	-3.33(0)*
ΔINV	-4.99(0)***	-4.76(0)***	-5.017(2)***	-4.78(2)***
LE	-1.86(2)	-2.22(2)	-14.95(2)***	-5.14(2)***
ΔLE	-8.19(1)***	-3.73(1)**	-2.82(2)*	1.02(2)
Manu	-4.83(0)***	-2.58(0)	-6.31(5)***	-2.78(4)
$\Delta manu$	-3.01(0)**	-3.57(1)**	-3.02(7)**	-5.49***
Rer	-2.14(0)	-1.86(0)	-2.08(1)	-1.78(2)
Δrer	-6.10(0)***	-6.44(0)***	-6.21(1)***	-6.60(1)***
Scho	-2.04(0)	-2.47(0)	-2.04(0)	-2.47(0)
$\Delta scho$	-4.14(0)***	-3.99 (0)**	-4.18(3)***	-4.01(2)**
Tax	-3.69(0)**	-2.31(0)	-3.9(2)***	-2.31(2)
Δtax	-3.20(0)**	-3.84(0)**	-3.17(1)**	-3.83(1)**
Trade	-1.24(0)	-2.93(0)	-0.82(15)	-2.77(4)
$\Delta trade$	-4.83(0)***	-4.72(0)***	-5.73(6)***	-5.39(6)***
Turgnp	-3.05(0)**	-2.81(0)	-2.85(4)*	-2.47(4)
$\Delta turgnp$	-3.87(0)***	-3.67(0)**	-3.73(2)***	-3.51(2)**

Tablo 4'e göre hata korelasyon terimi katsayısı (EC_{t-1}) istatistiksel olarak tüm Asimetrik ARDL modellerde anlamlı olup, işareti negatif ve değeri -2'den büyük olarak tespit edilmiştir. Ayrıca F sınır testi değeri bütün modellerde %99 anlamlılık kritik değerinde (Pesaran kritik tablo değeri) büyük olduğu görülmüştür.

Çalışmanın hipotezi doğrultusunda turizm sektörü dikkate alınarak klasik büyüme kapsamında turizm pozitif ve turizm negatif değişkenlerinin büyüme üzerinde etkisi 1. ve 2. Modelde sırasıyla negatif ve pozitif olarak tespit edilmiştir. Bu değişkenler arasında sadece Turizm negatif değişkeni %95 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olmuştur. 3. modelde ise iki değişkende pozitif ancak istatistiksel olarak anlamlı değildir. Tablo 4 özetlenirse Türkiye'de ekonomik büyüme değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişki mevcuttur. Başka bir ifadeyle insani ve fiziki sermaye, turizm sermayesi, gelir ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki söz konusudur ve turizm gelirinin büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı olmasa etkisi genel olarak negatif olmuştur.

² ***, ** ve * sırasıyla %99, %95 ve %90 güvenlik aralığını göstermektedir. Parantez optimum gecikmeyi göstermektedir.

³ AIC'ye göre

⁴ Bartlett Kernel' göre

Tablo 4. Klasik Büyüme Alternatif Modellerin Tahmin Sonuçları (Asimetrik ARDL)⁵

	MODEL I	MODEL II	MODEL III
	NLARDL (2,1,1,1,1)	NLARDL (2,1,0,1,0,1)	NLARDL (1,1,0)
Bağımlı Değişken	Büyüme	Büyüme	Büyüme
Sabit Terim	7.22**	-360** (-2.84)	5.49 (1.62)
Y	0.000102 (0.67)	-0.0001*	-
Fiziki Sermaye (INV)	-0.24 (-1.83)	0.55*** (4.01)	-
Beşeri Sermaye 1 (LE)	-	4.79** (2.80)	-
Beşeri Sermaye 2 (SCHO)	-0.004 (-0.16)	-	-
Turizm	-	-	-
Turizm POS	-0.32 (-1.31)	-0.39 (-1.03)	1.39 (0.911)
Turizm NEG	0.36 (1.01)	0.45** (2.2)	1.38 (0.91)
EC_{t-1}	-0.96*** ⁶	-1.14*** ⁷	-0.99*** ⁸
F-BOUNDS	f-istat. : 580 %1 upper bound : 4.15	f-istat. : 378 %1 upper bound : 4.15	f-istat. : 6.36 %1 upper bound : 5
LM Testi	f-istat.: 2.58	f-istat.: 3.47	F-istat.: 0.007

Model (3) ve (4) tahmin sonuçları ise Tablo 5 ve 6 de özetlenmiştir.

⁵ ***, ** ve * sırasıyla %99, %95 ve %90 güvenlik aralığını göstermektedir. Parantez optimum gecikmeyi göstermektedir.

⁶ $EC_{t-1} = g - (-0.3208TUR_{poz} + 0.3614TUR_{neg} + 0.0001y - 0.2438INV - 0.0042SCHO + 7.2278) = - 0.96$

⁷ $EC_{t-1} = g - (-0.3934TUR_{poz} + 0.4551TUR_{neg} - 0.0009y + 0.5566INV + 4.7917LE - 360.2064) = -1.14$

⁸ $EC_{t-1} = g - (1.3983TUR_{poz} + 1.3882TUR_{neg} + 5.4906) = - 0.99$

Tablo 5: Turizm Gelirleri ile Reel Döviz Kuru Arasında İkili İlişki (Dinamik OLS; Hansen İstability testi)

Birinci Kointegrasyon modeli	Dinamik OLS; Hansen İstability test				
LC istatistik (bir tane Stokastik trend)	0.111	Olasılık > 0.2	Sonuç: Seriler eş bütünlüktür		
İkinci Kointegrasyon modeli	Johansen ve Juselius Eş bütünlüşme Test Sonuçları				
Hipotezler	Özdeğer	İz İstatistiği		Maksimum Özdeğer İstatistiği	
		İz İstatistiği	Kritik Değer	Mak. Özdeğer İstatistiği	Kritik Değer
H0: r = 0	0.55	21.44	15.49	13.70	14.26
H0: r ≤ 1	0.36	7.7	3.84	7.73	3.84
Normalleştirilmiş eşbütünlüşme denklemi: $rer_t = 14.99 tur_t$					
VECM (ECT)= - 0.011*, LM-Breusch-Godfrey Testi F-ista.: 0.28 olarak bu modelde otokorolasyon probleme rastlanmamıştır.					

Tablo 5'a göre reel döviz kuru ile turizm gelirleri arasında uzun dönem ilişki mevcut ve bu ilişki doğrusal bir ilişkidir. Yani Türkiye'de turizm gelirlerindeki artış reel döviz kurunu pozitif yönde etkilemiştir. Yani uzun dönemde turizm gelirleri nedeniyle *kaynak hareketi* ve *harcama etkisi* sebep olan reel deviz kurunun değerlenmesi gerçekleşmiştir.

Tablo 6: Turizm Gelirleri ile Sanayi Üretim Arasında İkili İlişki (Dinamik OLS; Hansen İstability testi)

Birinci Kointegrasyon modeli	Dinamik OLS; Hansen İstability test				
LC istatistik (bir tane Stokastik trend)	0.037	Olasılık > 0.2	Sonuç: Seriler eş bütünlüktür		
İkinci Kointegrasyon modeli	Johansen ve Juselius Eş bütünlüşme Test Sonuçları				
Hipotezler	Özdeğer	İz İstatistiği		Maksimum Özdeğer İstatistiği	
		İz İstatistiği	Kritik Değer	Mak. Özdeğer İstatistiği	Kritik Değer
H0: r = 0	0.64	21.02	15.49	17.84	14.26
H0: r ≤ 1	0.17	3.18	3.84	3.18	3.84
Normalleştirilmiş eşbütünlüşme denklemi: $manu_t = -2.84 tur_t$					
VECM (ECT)= - 0.16***, LM-Breusch-Godfrey Testi F-ista.: 0.037 olarak bu modelde otokorolasyon probleme rastlanmamıştır.					

Tablo 6'e göre turizm gelirleri ile sanayi üretimi arasında uzun dönem ilişki vardır ve bu ilişki ters bir ilişkidir. Yani Türkiye'de turizm gelirlerindeki artış sanayi sektörü üretimini ters yönde etkilemiştir.

Üç tablo birlikte ele aldığımızda turizm gelirleri reel döviz kurunun artışına sebebiyet vererek *kaynak hareketi ve harcama etkisi* neden olmuştur ve bu süreç sonucunda turizm gelirleri sanayi sektörünü negatif yönde etkilemiştir. Özet olarak 2000-2018 arası Türkiye'de Hollanda hastalığı (plaj hastalığı) veya sanayisizleşme süreci belirtileri tespit edilmiştir.

TARTIŞMA, SONUÇ ve ÖNERİLER

Türkiye'de turizm sektörünün önemli bir sektör haline gelmesinden dolayı bu çalışmada ilgili sektörün uzun dönemde makro ekonomik göstergeler üzerindeki etkisi ve turizm sektörü ile sanayi sektörü arasında bir ilişki olup olmadığı ve eğer bir ilişki söz konusu ise nasıl ve hangi yönde olduğu incelenmiştir. Diğer bir ifadeyle Türkiye ekonomisi turizm sektörü sayesinde elde etmiş olduğu döviz girişlerinden dolayı *Hollanda veya Plaj Hastalığına* neden olup olmadığı araştırılmıştır.

Aniden zenginleşmenin veya aniden ülkeye döviz girişinin ekonomi üzerindeki olumsuz etkisine ilişkin ilk araştırmalardan biri, Avustralya ekonomisi için Meade ve Russell (1957) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmaya göre, uluslararası yüksek hammadde talebi Avustralya'nın ödemeler dengesini ilk aşamada pozitif etkilese de uzun dönemdeki net etkisi negatif olmuştur. Çünkü hammadde ihracatındaki artış ihracat fiyatlarını artırmış, ardından ücretler ve sanayi maliyetlerini yükseltmiş, böylece belirli bir süreç içerisinde ihracat ve ithalat arasında bir ikame etkisi oluşmuştur. Bu aşırı döviz kuru girişinin etkisi 1977 yılında The Economist dergisi tarafından ele alınmış ve Hollanda Hastalığı terimi ilk kez bu dergide kullanılmıştır. Fakat teorik alt yapısı 1982'de yani 22 yıl sonra Carden ve Neary (1982) ve Carden (1984) tarafından geliştirilmiştir.

Turizm sektöründe yahut doğal kaynaklarda kısa dönemde meydana gelen hızlı büyüme arzu edilen derecede görünebilir ancak bu durum beraberinde üretim kaynaklarının yeniden tahsis edilmesi gerekliliğini de gündeme getirmektedir. Öte yandan işçi sınıfındakiler daha fazla gelir elde etmek için geleneksel ve sanayi sektörlerindeki işlerini bırakarak hizmet sektörlerine yönelmekte, bu da kaynakların yeniden dağılımı ile sanayi ve tarım sektörlerini etkileyerek bu sektörlerdeki üretimde düşüş yaşanmasına ve *Hollanda Hastalığı'na* neden olmaktadır.

Bu bilgiler doğrultusunda bu çalışmada 2000-2018 dönemine ilişkin yıllık veriler kullanılarak Türkiye'de Hollanda Hastalığı turizm sektörü baz alınarak araştırılmıştır. Yöntem olarak *Asimetrik ARDL Sınır Testi (NLARDL)*, *Dinamik OLS (Hansen İstability testi)* ve *johansen juselius eşbütünleşme testi* kullanılmıştır.

Klasik büyüme ve turizm geliri ile reel döviz kuru ve sanayi üretim hacmi arasındaki ilişkileri dikkate aldığımızda turizm gelirleri artıka harcama ve kaynak hareketi etkilerini de artırarak ticarete konu olmayan sektörler büyüyerek imalat sektörleri üzerinde olumsuz etkisi oluşturmuş olup ve sanayi üretimi üzerinde baskı oluşturarak sanayisizleşme sürecini tetiklemiştir.

Uzun dönemde turizm sektörünün Türkiye ekonomisindeki götürüleri karşısında fazla bir getirisi olmamıştır. Hatta kaynakları etkin kullanma yönünden değerlendirdiğimizde turizm sektörüne yapılan yatırımlar özellikle fiziki sermaye, verimsiz bir şekilde kullanılmakta, sermaye

sızıntısı yüksek olmakta ve sadece kısa dönem geçici etki yaratmaktadır. Bu geçici etki diğer sektörleri de negatif yönde etkilemektedir. Bu durum; “sanayi sektörü kalkınmanın lokomotif sektörüdür, ancak yeterli sermaye bu sektöre yönelmediği için diğer sektörlerle kıyasla gerileyerek teknoloji yaratamamış, deneyimli işgücü yetiştirememiş ve hatta nispi olarak deneyimli işgücünü kaybetmiştir” şeklinde ifade edilebilir. Aynı durum diğer ticareti yapılabilir sektörler olan tarım ve geleneksel üretim sektörleri için de geçerlidir. Bir başka açıdan turizm sektöründen elde edilen gelirler sızıntılardan dolayı geçici olumlu etki yaratarak kısa bir süreç içerisinde sermayenin önemli bir kısmı Türkiye ekonomisinden dışarıya sızmaktadır. Bu koşullar altında Türkiye ekonomisinin turizm ve hizmetler sektörüne dayanarak kalkınması zor gibi gözükmektedir. Türkiye ekonomisi Hollanda Hastalığının bir türü olan Plaj Hastalığına yakalanmış bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Barro, R. J. (1991). Economic Growth in a Cross Section of Countries. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407. <https://doi.org/10.2307/2937943>
- Barro, R. J., and Sala-i-Martin, X. (1990). Economic Growth and Convergence across The United States. National Bureau of Economic Research Working Paper Series, Article w3419. <https://www.nber.org/papers/w3419>
- Beck, R., Kamps, A., and Mileva, E. (2007). Long-Term Growth Prospects for the Russian Economy (SSRN Scholarly Paper ID 967603). Social Science Research Network. <https://papers.ssrn.com/abstract=967603>
- Beine, M., Coulombe, S., and Vermeulen, W. N. (2015). Dutch Disease and the Mitigation Effect of Migration: Evidence from Canadian Provinces. *The Economic Journal*, 125(589), 1574–1615. <https://doi.org/10.1111/eoj.12171>
- Benavides, D. D. (1994). Benavides, David D. (1994), Strategic Commercial Policies: An Option to Support an Increasing Participation of Developing Countries In World Tourism Markets. WTO, GATS Implications for Tourism. Seminar and Conference Proceedings.
- Botta, A., Godin, A., and Missaglia, M. (2016). Finance, foreign (direct) investment and dutch disease: The case of Colombia. *Economia Politica*, 33(2), 265–289. <https://doi.org/10.1007/s40888-016-0030-6>
- Brida, J., and Pulina, M. (2010). A literature review on the tourism-led-growth hypothesis. In Working Paper CRENoS (No. 201017; Working Paper CRENoS). Centre for North South Economic Research, University of Cagliari and Sassari, Sardinia. <https://ideas.repec.org/p/cns/cnscwp/201017.html>
- Buiter, W., and Purvis, D. (1980). Oil, Disinflation, and Export Competitiveness: A Model of the “Dutch Disease” (No. w0592; p. w0592). National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w0592>
- Capó Parrilla, J., Riera Font, A., and Rossello, J. (2005). Dutch Disease in Tourism Economies. Evidence from Spain (CRE Working Papers (Documents de Treball Del CRE) No. 2005/01). Centre de Recerca Econòmica (UIB ·"Sa Nostra"). https://econpapers.repec.org/paper/pdmwpaper/2005_2f01.htm

- Chao, C.-C., Hazari, B. R., Laffargue, J.-P., Sgro, P. M., and Yu, E. S. H. (2006). Tourism, Dutch Disease and Welfare in An Open Dynamic Economy. *The Japanese Economic Review*, 57(4), 501–515. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5876.2006.00400.x>
- Copeland, B. R. (1991). Tourism, Welfare and De-industrialization in a Small Open Economy. *Economica*, 58(232), 515. <https://doi.org/10.2307/2554696>
- Corden, W. M. (1984). Booming Sector and Dutch Disease Economics: Survey and Consolidation. *Oxford Economic Papers*, 36(3), 359–380.
- Corden, W. Max, and Neary, J. P. (1982). Booming Sector and De-Industrialisation in a Small Open Economy. *The Economic Journal*, 92(368), 825–848. JSTOR. <https://doi.org/10.2307/2232670>
- Downes, P. M., Hanslow, K., and Tulip, P. (2014). The Effect of the Mining Boom on the Australian Economy. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2701080>
- Edwards, S., and Wijnbergen, S. (1989). Disequilibrium and structural adjustment.
- Egert, B., and Leonard, C. S. (2008). Dutch Disease Scare in Kazakhstan: Is it real? *Open Economies Review*, 19(2), 147–165. <https://doi.org/10.1007/s11079-007-9051-7>
- Esfahani, H. S., and Pesaran, M. H. (2009). The Iranian Economy in the Twentieth Century: A Global Perspective. *Iranian Studies*, 42(2), 177–211. <https://doi.org/10.1080/00210860902764896>
- Ge, W., Kinnucan, H., Ge, W., and Kinnucan, H. (2016). Does Dutch Disease Hit Mongolia? <https://doi.org/10.22004/AG.ECON.229564>
- Ghalia, T., and Fidrmuc, J. (2018). The Curse of Tourism? *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 42(6), 979–996. <https://doi.org/10.1177/1096348015619414>
- Greenwood-Nimmo, M., Shin, Y., and Treeck, T. van. (2010). The Great Moderation and the Decoupling of Monetary Policy from Long-Term Rates in the U.S. and Germany (No. 15–2010; IMK Working Paper). IMK at the Hans Boeckler Foundation, Macroeconomic Policy Institute. <https://ideas.repec.org/p/imk/wpaper/15-2010.html>
- Gylfason, T., and Zoega, G. (2014). The Dutch Disease in Reverse: Iceland’s Natural Experiment. In OxCarre Working Papers (No. 138; OxCarre Working Papers). Oxford Centre for the Analysis of Resource Rich Economies, University of Oxford. <https://ideas.repec.org/p/oxf/oxcrwp/138.html>
- Hien, N. P., Hong Vinh, C. T., Phuong Mai, V. T., and Kim Xuyen, L. T. (2019). Remittances, real exchange rate and the Dutch disease in Asian developing countries. *The Quarterly Review of Economics and Finance*. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2019.10.006>
- Holzner, M. (2011). Tourism and economic development: The beach disease? *Tourism Management*, 32(4), 922–933.
- Inchausti-Sintes, F. (2015). Tourism: Economic growth, employment and Dutch Disease. *Annals of Tourism Research*, 54(C), 172–189.
- Jr, E. L. B. (2011). Do international remittances cause Dutch disease? *Migration Letters*, 8(2), 132–140.
- Kamas, L. (1986). Dutch disease economics and the Colombian export boom. *World Development*, 14(9), 1177–1198.
- Lejarraga, I., and Walkenhorst, P. (2010). On linkages and leakages: Measuring the secondary effects of tourism. *Applied Economics Letters*, 17(5), 417–421.

- Looney, R. E. (1990). Oil Revenues and Dutch Disease in Saudi Arabia: Differential Impacts on Sectoral Growth. *Canadian Journal of Development Studies*, 11(1), 119–133. <https://doi.org/10.1080/02255189.1990.9669386>
- Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3–42. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(88\)90168-7](https://doi.org/10.1016/0304-3932(88)90168-7)
- Mankiw, N. G., Romer, D., and Weil, D. (1992). A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407–437.
- Meade, J. E., and Russell, E. A. (1957). Wage Rates, The Cost of Living, And the Balance of Payments. *The Economic Record*, 33(64), 23–28.
- Mitchell, J., and Ashley, C. (2010). Tourism and Poverty Reduction: Pathways to Prosperity. Earthscan.
- Mughal, M. Y., and Makhoul, F. (2011). Volatility of Remittances to Pakistan: What do the Data Tell? *Economics Bulletin*, 31(1), 605–612.
- Mustapha, I. M., and Masih, M. (2017). Dynamics of Islamic stock market returns and exchange rate movements in the ASEAN Countries in a regime-switching environment: Implications for the Islamic investors and risk hedgers. In MPRA Paper (No. 82218; MPRA Paper). University Library of Munich, Germany. <https://ideas.repec.org/p/pramprapa/82218.html>
- Ofreneo, R. E. (2018). Is migration the Philippine ‘Dutch disease’? | Rene E. Ofreneo. BusinessMirror. <https://businessmirror.com.ph/2018/03/07/is-migration-the-philippine-dutch-disease/>
- Ojaghlou, M. (2019a). Tourism-Led Growth and Risk of the Dutch Disease: Dutch Disease in Turkey. *International Business Research*, 12(7), 103–120.
- Ojaghlou, M. (2019b). Turizm sektörü ve Hollanda hastalığı: Türkiye Örneği. Doktora Tezi, KTÜ.
- Oomes, N., and Kalcheva, K., (2007). International Monetary Fund, and Middle East and Central Asia Department. Diagnosing Dutch disease: Does Russia have the symptoms? International Monetary Fund, Middle East and Central Asia Dept. <http://site.ebrary.com/id/10381545>
- Papyrakis, E., and Raveh, O. (2014). An Empirical Analysis of a Regional Dutch Disease: The Case of Canada. *Environmental and Resource Economics*, 58(2), 179–198. <https://doi.org/10.1007/s10640-013-9698-z>
- Parrilla, J. C., Font, A. R., and Nadal, J. R. (2005). Dutch Disease in Tourism Economies. Evidence from Spain. In CRE Working Papers (Documents de treball del CRE) (No. 2005/01; CRE Working Papers (Documents de Treball Del CRE)). Centre de Recerca Econòmica (UIB ·"Sa Nostra"). <https://ideas.repec.org/p/pdm/wpaper/2005-01.html>
- Puyana, A., and Costantino, A. (2013). The Takeover of Soy and Dutch Disease in Argentina: An Agricultural Curse? *Problemas Del Desarrollo*, 44.
- Roca, A. M. (1998). Dutch Disease and Banana Exports in the Colombian Caribbean, 1910-1950. In Borradores de Economía (No. 108; Borradores de Economía). Banco de la Republica de Colombia. <https://ideas.repec.org/p/bdr/borrec/108.html>
- Romer, P. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98(5), S71-102.
- Saab, G., and Ayoub, M. (2010). The Dutch disease syndrome in Egypt, Jordan, Lebanon, and Syria: A comparative study. *Competitiveness Review: An International Business Journal*

Incorporating Journal of Global Competitiveness, 20, 343–359.
<https://doi.org/10.1108/10595421011077980>

Sachs, J. D., and Warner, A. M. (1995). Natural Resource Abundance and Economic Growth (Working Paper No. 5398; Working Paper Series). National Bureau of Economic Research.
<https://doi.org/10.3386/w5398>

Shin, Y., Yu, B., and Greenwood-Nimmo, M. (2011). Modelling Asymmetric Cointegration and Dynamic Multipliers in a Nonlinear ARDL Framework. SSRN Electronic Journal.
<https://doi.org/10.2139/ssrn.1807745>

Sinclair, M. T. (1998). Tourism and economic development: A survey. *Journal of Development Studies*, 34(5), 1–51. <https://doi.org/10.1080/00220389808422535>

Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65. <https://doi.org/10.2307/1884513>

Tangjerd, L. N. (n.d.). Diagnosing an Early Symptom of Dutch Disease: An Empirical Analysis of the Norwegian Real Exchange Rate. 53.

van Wijnbergen, S. (1986). Macroeconomic aspects of the effectiveness of foreign aid: On the two-gap model, home goods disequilibrium and real exchange rate misalignment. *Journal of International Economics*, 21(1–2), 123–136.

World Tourism Organization (Ed.). (1995). Collection of tourism expenditure statistics.